

Over nationale identiteitsvorming, herinneren en vergeten

In gesprek met Lotte Jensen en Judith Pollmann

Anne Petterson en Claire Weeda

TVGESCH 132 (2): 281–290

DOI: 10.5117/TVGESCH2019.2.007.PETT

Herinneren en vergeten spelen een belangrijke rol in identiteitsvorming. In 1984 verscheen het eerste deel van het omvangrijke project *Les lieux de mémoire* waarin Pierre Nora met collega-historici poogde markeerpunten in het nationale verleden van Frankrijk te boekstaven. Deze aanpak kreeg navolging, waaronder de vierdelige Nederlandse serie *Plaatsen van herinnering* (2005-2006). Deze projecten pasten in een nieuwe belangstelling voor nationale identiteiten, maar ook voor de werking van het collectieve geheugen. Want het verleden leert dat niet iedere vorm van herinneren succesvol is. Wanneer wordt bepaald wat moet worden herinnerd, wordt tegelijkertijd ook vastgesteld wat moet worden vergeten. *Tijdschrift voor Geschiedenis* spreekt over deze wisselwerking met Lotte Jensen, hoogleraar Nederlandse Literatuur en Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen en Judith Pollmann, hoogleraar Vroegmoderne Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Aanleiding zijn hun recente publicaties over nationale identiteitsvorming en

herinneringscultuur in brede zin. We bespreken de raakvlakken binnen hun werk en hoe de grenzen van de disciplines worden overschreden. Maar we stellen ook aan de orde waar hun methodes uiteenlopen en in welke mate zij zich door persoonlijke observaties of herinneringen laten voeren.

Wat zijn de belangrijkste thema's in jullie werk?

Lotte Jensen: 'In mijn werk ben ik voornamelijk geïnteresseerd in collectieve identiteitsvorming. De nationale identiteit staat daarbij centraal: of het nu gaat om heldenverering in de negentiende eeuw of de wortels van de nationale identiteit in vredes- en oorlogsgeschriften. Ik ben oorspronkelijk neerlandicus en filosoof, maar de laatste jaren voel ik me ook steeds meer historicus. Nu ben ik bezig met een groot onderzoeksproject over rampenverwerking in Nederland, waarin naast de nationale gemeenschap ook lokale en regionale identiteiten een belangrijke rol spelen.'

Judith Pollmann: 'Ik hou mij vooral bezig met de beleving van verandering. Hoe reageerden mensen op nieuwe ontwikkelingen en hoe handelden ze hiernaar? Ik ben een tijd door het leven gegaan als religiehistoricus. Die belangstelling kwam weer voort uit een fascinatie voor het secularisatieproces in mijn eigen familie. Ik praatte veel met mijn oma over hoe zij haar ideeën over het geloof in de loop der jaren was gaan bijstellen. Die verandering in haar denken had te maken met het feit dat haar kinderen van het geloof vielen, maar ook zichzelf kreeg steeds meer moeite met de katholieke dogma's waarmee ze was opgegroeid. Die gesprekken riepen bij mij als historicus van de vroegmoderne tijd de vraag op hoe mensen in de zestiende eeuw met dergelijke veranderingen om waren gegaan. Hoe vertelde je tijdens de Reformatie aan je moeder dat je protestant geworden was? Uiteindelijk kwam ik erachter dat ik meer geïnteresseerd ben in deze veranderingsprocessen dan in religie op zich.'

Spelen persoonlijke observaties dan een significante rol in jullie onderzoek?

Beide wetenschappers beamen dit zonder aarzelen. Lotte Jensen: 'Mijn belangstelling voor nationalisme is terug te voeren op een voorliefde voor vaderlandslievende teksten. Daarbij speelt denk ik een rol dat ik zelf ook altijd tussen twee nationaliteiten beweeg. De fascinatie voor bepaalde historische thema's heeft vaak iets met jezelf te maken. Omdat ik van oorsprong geen Nederlander ben en nog steeds niet ben, is mijn onderzoek misschien wel een soort overcompensatie.

Ik ben nieuwsgierig naar wat nationale identiteit nou precies is en hoe zij tot uiting kwam in het leven van mensen in het verleden.'

Judith Pollmann vult aan: 'Juist die individuele beleving vind ik ook interessant. In mijn proefschrift over religieuze verandering probeerde ik te laten zien dat mensen religieuze dieren kunnen zijn, maar op hetzelfde moment nog een heleboel andere identiteiten bezitten. De ene keer trekken ze de ene kaart en op het volgende moment een andere. Maar welke kaart ze trekken, wordt ook weer beïnvloed door de verschillende identiteiten die ze hebben. Mensen kunnen allemaal dingen door elkaar heen zijn. Daarmee had ik eigenlijk intersectionaliteit beschreven, zonder te weten wat dat was.'

Welke onderzoekers of recente boeken zijn bijvoorbeeld een belangrijke inspiratiebron voor jullie eigen werk?

Lotte Jensen noemt direct Marita Mathijssen: 'In *De gemaskerde eeuw* ontwikkelde zij een visie op de negentiende eeuw waarbij ze laat zien dat er eigenlijk altijd een dubbele bodem is in hoe je teksten leest en hoe je ze opvat. Op een heel ander niveau speelt dit ook in *De Fantoomterreur* van Adam Zamoyski. Hij laat in dit boek zien dat na de val van Napoleon al die Europese heersers vochten tegen een spookverschijning, namelijk die van de Terreur. Ik geloofde hem niet helemaal, maar hij stimuleerde mij wel om op een nieuwe manier naar dat tijdvak te kijken. Zo'n boek is inspirerend omdat je merkt dat het uiteindelijk gaat om het verhaal en

Lotte Jensen (1972) is neerlandica en filosoof. Ze werkt als hoogleraar Nederlandse Literatuur- en Cultuurgeschiedenis bij de afdeling Nederlandse taal en cultuur aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Momenteel werkt ze met een NWO VICI-beurs aan onderzoek over rampen en Nederlandse identiteitsvorming. Haar interesse ligt op het terrein van de historische Nederlandse letterkunde, geschiedenis en wijsbegeerte. Recente publicaties zijn *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (2018; oratie Radboud Universiteit Nijmegen); *Vieren van vrede. Het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (2016); *The Roots of Nationalism. National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815* (2016, bundel); en *Verzet tegen Napoleon* (2013).

Judith Pollmann (1964) is hoogleraar Vroegmoderne Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. In 2018 ging haar nieuwe NWO-onderzoeksproject 'Chronicle novelty. New knowledge in the Netherlands, 1500-1850' (met Erika Kuijpers) van start. Judith houdt zich vooral bezig met *memory studies*, vroegmoderne identiteitsvorming en de Reformatie. Ze is sinds 2018 lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en daarnaast onder meer actief als redacteur bij *Past & Present* en voorzitter van het bestuur van het Huizinga Instituut. Recente publicaties zijn 'New state, new citizens? Political change and civic continuities in the Low Countries, 1780-1830', *BMGN-Low Countries Historical Review* 133.3 (2018) 4-23 (met Henk te Velde); *Memory in Early Modern Europe, 1500-1800* (2017); *Memory before Modernity. Practices of Memory in Early Modern Europe* (2013, bundel); en *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520-1635* (2011).

de interpretatie van de bronnen. Wat telt is de visie van de wetenschapper, of het verhaal, zo je wilt, dat de wetenschapper van een bepaald tijdvak construeert. En dat is op zijn beurt natuurlijk weer aan bepaalde maatschappelijke invloeden onderhevig. Zamoyski zorgde ervoor dat ik de bronnen met andere ogen ging lezen.'

Judith Pollmann: 'Ik denk meteen aan het boek van Jolande Withuis over Pim Boellaard, *Weest manlijk, zijt sterk*. De manier waarop Withuis met egodocumenten werkt en probeert de werkelijkheid te benaderen vanuit het perspectief van een individu sprak mij heel erg aan en probeer ik ook in mijn eigen onderzoek te verwezenlijken. Een ander belangrijk boek kreeg ik last minute in handen toen ik bezig was met de afronding van mijn eigen boek over herinnering in vroegmodern Europa. In *To tell their children* onderzoekt Rachel Greenblatt de herinneringscultuur van de Joodse gemeenschap van vroegmodern Praag. Vanuit een duidelijk lokaal perspectief beschrijft zij de manieren waarop mensen over het verleden en het heden met elkaar in gesprek zijn. Het boek beslaat een lange periode en je ziet dan hoe de stemmen van verschillende generaties door elkaar kunnen lopen.

Een van de opvallendste raakvlakken in jullie beider werk, is het thema van de herinneringscultuur en de rol van het vergeten. Vooral bij oorlog en vrede, daders en slachtoffers.

Judith Pollmann: 'Voor mijn nieuwste boek, *Memory in Early Modern Europe*, heb ik heel uitvoerig nagedacht over vredesverdragen waarin afspraken worden gemaakt om alles te vergeten. Die waren in de vroegmoderne

tijd heel gewoon, en zelfs in vredesverdragen uit de twintigste eeuw zien we dit verschijnsel terug. Waren die afspraken nu een slecht idee? De bedoeling van die verdragen was niet om te vergeten maar om het verleden te deactiveren. De herinnering aan de oorlog moet gedepolitiseerd worden zodat deze niet meer het excuus kan zijn om te zeggen: "Omdat zij mijn grootvader of jouw grootvader over de kling gejaagd hebben, mag ik nu bij hen de ruiten ingooien." Ook tijdgenoten reflecteerden voortdurend op de vraag wie er allemaal met wie in oorlog was geweest en wat er allemaal aan onrecht en oud zeer op te rakelen was. Daar kun je ongelooflijk in verstrikt raken, omdat allerlei daders ook zelf slachtoffer zijn. Juist in situaties van burgeroorlog speelt het denken over vergeten en herinneren een cruciale rol. In die gevallen is er namelijk geen som mogelijk waarbij je alles tegen elkaar weg kunt strepen, waarmee aan het eind duidelijk wordt wie de schuldige is. Dus op die momenten moet er misschien vergeten worden. Dat kan ook op andere manieren. In de *Truth and Reconciliation*-processen in Zuid-Afrika was het idee dat je juist door de gebeurtenissen niet te verzwijgen, kunt depolitiseren. Oudere herinneringen konden uiteindelijk wel worden gedeactiveerd ten gunste van consensus over een nieuw frame.'

In zijn beroemde voordracht Qu'est-ce que une nation? uit 1882 sprak Ernest Renan over het belang van vergeten voor de nationale identiteit: 'L'oubli, et je dirais bien l'erreur historique sont un

facteur essentiel de la création d'une nation.'

Lotte Jensen: 'In de vredesvieringen die ik bestudeerd heb, zag ik vooral de voortzetting van een oorlogsdiscours. Lofzangen en andere teksten die verschenen vlak na een vredesluiting hadden een sterk propagandistisch karakter. Sommige auteurs grepen hier hun kans om af te rekenen met de – vaak buitenlandse – vijand. Onder het mom van vrede werd zo de kiem geplant voor volgende conflicten. Daarnaast zien we in deze teksten ook een ander soort vergeten. Naties keken vooruit naar de toekomst en representeerden zichzelf daarbij als beter dan de rest, bescheidenheid was nergens te bekennen. In die constructie van een heroïsch zelfbeeld werd heel bewust à la Renan vergeten.'

Valt de collectieve herinnering samen met de verhalen die mensen elkaar vertellen?

Judith Pollmann: 'Een Amerikaanse collega merkte op dat de herinneringen aan die vreselijke slachtingen door de Spanjaarden tijdens de Opstand voortdurend werden opgerakeld in de zeventiende eeuw. Maar toen we preciezer naar deze verhalen gingen kijken, werd duidelijk dat het hier niet ging om de herinnering van de mensen die het zelf hadden meegeemaakt. De echte slachtoffers zwegen; de gruwelijke verhalen werden gebruikt om een politiek punt te maken. Terwijl het voortdurend gaat over de hertog van Alva en het bloed dat over de straten vloei-
de, is het daadwerkelijke oorlogsleed in de bronnen nauwelijks zichtbaar.'

Lotte Jensen ziet echter een discrepantie met de rampenverhalen die zij bestudeert. 'Daar wordt het leed helemaal niet vergeten, maar juist uitvergroot. Een belangrijk doel daarvan is om bepaalde religieuze lessen voor het voetlicht te brengen. Je ziet ook dat in de nasleep van een ramp religieuze verschillen soms tijdelijk worden overbrugd. Na watersnoodrampen werden bijvoorbeeld goederen en geld ingezameld voor de slachtoffers. Bij uitdelingen mocht geen onderscheid worden gemaakt naar godsdienst. Al zijn er soms ook stemmen die zeggen: geef niet te veel brood aan andersgelovigen, want dat is nou ook weer niet de bedoeling. Daarnaast heeft Selma Leydesdorff in een boek over de watersnoodramp van 1953 laten zien dat mensen het in de eerste plaats heel moeilijk vinden om over het leed te praten. Maar als ze erover praten, loopt in hun herinnering alles door elkaar. Zo verweven mensen het verhaal over de watersnoodramp met gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog. Wat ik vooral fascinerend vind, is dat in hun herinneringen ook allerlei passages voorkomen die afkomstig zijn uit romans en verslagen van die tijd. Mensen vertellen deze verhalen alsof ze het zo hebben meegemaakt, terwijl dat evident niet kan.'

Judith Pollmann: 'De vraag naar de betekenis van collectief herinneren en vergeten is eigenlijk tweeledig. Aan de ene kant is er de vraag wie de baas is van publieke herinneringen. Er is natuurlijk een elite van mensen die al langer collectieve herinneringen kunnen opschrijven, de publieke ruimte kunnen beheersen, een inscriptie kunnen goedkeuren. Maar er zijn ook verhalen die mensen aan elkaar vertellen en die op enig moment weer opportuun

Nieuwenhuis, Nationaal Archief/RVD Koninklijk Huis

Lotte Jensen: 'Deze Bijbel, die ook wel de Watersnoodbijbel wordt genoemd, schonk het Nederlandse volk uit dankbaarheid aan koning Willem III voor zijn hulp aan de slachtoffers van de watersnoodramp van 1861. Op het boekwerk staan heroïsche episodes uit de Tachtigjarige Oorlog afgebeeld om de langdurige band tussen Oranje en het Nederlandse volk te benadrukken. In dit object komen veel thema's uit mijn onderzoek samen: nationalisme, heldenverering, rampverwerking en herinneringscultuur. Bij de Bijbel hoorde nog een album met de namen van 55.000 intekenaren, gerubriceerd per stad. Voordat het boek aan de koning werd aangeboden, was het op verschillende plaatsen in het land te zien. Duizenden mensen kwamen het prachtwerk, dat de eenheid van God, vaderland en Oranje symboliseerde, bewonderen. Kenners weten natuurlijk dat er ook minder florissante verhalen over koning Willem III de ronde deden. In 1887 verscheen de anonieme brochure *Uit het leven van koning Gorilla* waarin de koning werd geridiculiseerd. Zijn dappere optredens tijdens de watersnoodrampen werden ook daarin gehekeld. Hij zou dronken rondgezwakt hebben en zelf van de verdrinkingsdood gered zijn. Objecten en verhalen dragen niet alleen bij aan nationale mythevorming, maar ze herinneren ons er ook aan dat er altijd tegenverhalen bestaan.'

Speelt de verhalencultuur een vergelijkbare rol in de hedendaagse identiteitsvorming?

Lotte Jensen: 'Ik denk dat er in mechanismen en patronen wel veel overeenkomsten zijn, maar dat het in snelheid en schaalvergroting niet te vergelijken is. Identiteitsvorming is oneindig complexer

en veelvormiger geworden in het huidige medialandschap. Het is aan de ene kant gemakkelijker geworden om allerlei minderheidsstemmen te laten klinken vanwege de hoeveelheid media die je tot je beschikking hebt. Tegelijkertijd is het daardoor juist weer moeilijker geworden om een luide stem te laten klinken. De

verworvenheid van deze tijd is, denk ik, dat het sneller wordt opgemerkt als er zaken ten onrechte vergeten worden. Zo gingen er op sociale media bij de viering van honderd jaar algemeen kiesrecht direct allerlei stemmen op die meenden dat deze pas in 2019 in plaats van 2017 zou moeten plaatsvinden. Men was even vergeten dat vrouwen pas in 1919 actief kiesrecht kregen. Als je de juiste media weet te bespelen, kan zo'n campagne direct effect hebben. Tegelijkertijd is dat natuurlijk ook weer het selectieve van deze tijd: wat wordt opgepikt door de media en wat niet?

Bovendien: het NOS Journaal wordt nog steeds veel bekeken maar is voor veel mensen allang niet meer de enige bron van informatie, al helemaal niet voor mensen van onder de twintig. Nieuws gaat nu de hele wereld over en wordt ook gedeeld in allerlei groepen waar je geen zicht op hebt. Dat zijn echt grote verschillen met de vroegmoderne tijd, waarin je veel afhankelijker was van de sociale verschillen in de lokale gemeenschap. Toen deed het ertoe tot welke kerk je behoorde, of je arm of rijk was, en was het ook moeilijker om uit bepaalde gemeenschappen te stappen.'

Toch zijn er ook parallellen te trekken. Hebben jullie een verklaring waarom het zo moeilijk is om vroegmoderne historici en moderne historici tot elkaar te brengen in discussies over identiteitsvorming?

Lotte Jensen wijst met name op de institutionele, soms artificiële scheidingen. 'Bij de opleiding Nederlands zie je dat moderne letterkundigen in een heel ander

land vertoeven dan de vroegmodern letterkundigen, alsof de ontwikkelingen van de twintigste eeuw niet ergens hun wortels hebben. Dit komt ook door vormen van hyperspecialisatie. Maar de grenzen worden wel meer opengebroken. We hebben bij Nederlands een teruglopend aantal studenten, maar dat heeft één merkwaardig voordeel in het samenwerken op de afdeling. Die is zo klein geworden dat we plotseling veel meer één geheel moeten zijn, van middeleeuwen tot en met de eenentwintigste eeuw.'

Judith Pollmann vult aan: 'Zeker als historici van de vroegmoderne tijd en middeleeuwen hebben we ontzettend veel tijd en energie besteed aan het debunken van alle *grand narratives*. Dat levert een probleem op. In de *western civilization*-syllabi van de Amerikaanse universiteiten stond de ene week de Renaissance centraal, de volgende week het absolutisme, dan de Verlichting, en opeens ben je bij het nationalisme, liberalisme en kapitalisme. Als je heel veel tijd spendeert aan het afbreken van die grote verhalen – en dat hebben we heel goed gedaan – kom je uiteindelijk bij de vraag terecht of *grand narratives* sowieso weg moeten. Als we een nieuw groot verhaal schrijven, aan wat voor eisen moet het dan voldoen? Wie bepaalt welk groot verhaal ons het meest interesseert? Ik ben de afgelopen jaren gaan denken dat we wel grote verhalen moeten vertellen maar dat je goed moet zorgen dat die aansluiten bij de vertrekpunten van veel van de collega's aan de andere kant van de specialisatiekloof. *Grand narratives* zijn toch ook waar wij historici voor zijn. Om te durven een verhaal te vertellen waarvan we weten dat het over een halve generatie, of misschien wel over drie jaar, door iemand anders

op een andere manier verteld wordt. Die verandering maakt niet uit, het gaat erom dat het gesprek doorgaat. Want als het gesprek stopt, omdat we zijn verzopen in nog meer details, dan houdt het toch wel een beetje op. Al geef ik toe dat het construeren van zo'n *grand narrative* wel eng is.

Op een dag realiseerde ik me dat alle grote verhalen in de geschiedenis de opkomst van het een relateren aan de ondergang van het ander. Sindsdien zie ik het almaar terug. Waarom doen wij dat? Geschiedenis is niet een communicerend vat. Het is een beetje zoals: is de opkomst van de vrouw de ondergang van de man? Dat is tot op heden niet gebleken, toch? Ik pleit heel erg voor het cumulatieve, dat er dingen naast elkaar bestaan. En dat sluit dan ook wel weer aan bij jouw veelheid, Lotte. Er zijn gewoon heel veel verhalen tegelijk.'

Lotte Jensen: '*Grand narratives* worden ontzettend ingewikkeld op het moment dat je een lesboek gaat schrijven. Ik heb nu net een nieuwe literatuurgeschiedenis van de achttiende en negentiende eeuw afgerond met Rick Honings, die onder de titel *Romantici en revolutionairen* verschijnt. Je wilt hierin iets overbrengen aan een algemeen publiek, maar je schrijft het boek ook voor studenten. De *grand narratives* die je kent en waarmee je bent grootgebracht, kun je dan niet zomaar loslaten. Je bent je alleen veel meer bewust van wat je per ongeluk zou kunnen vergeten. Dat bewustzijn heeft ervoor gezorgd dat het handboek veel rijker en geschakeerder is geworden: de koloniën komen uitgebreider aan bod, vrouwelijke auteurs spelen een veel grotere rol dan in de vorige literatuurgeschiedenissen. En toch zit je

met begrippen als Romantiek, Realisme, Classicisme, Verlichting – je zult eerst bakens moeten uitzetten en er een lopend verhaal van maken. Want als je die niet hebt, dan kun je je er ook niet tegen afzetten. Dan wordt het heel lastig bepaalde nuances aan te brengen.'

Nog altijd spelen verhalen over het verleden een belangrijke rol in de vormgeving van de nationale identiteit. Vinden jullie het een taak van academici om zich daarmee te bemoeien?

Lotte Jensen: 'Absoluut! Ik vind het ook de taak om nieuwe tradities uit te vinden. Dat is de enige manier waarop de historische letterkunde kan overleven. Het Bredero-jaar vieren, dat zetten wij in de markt. En daar mag best een stukje fictie bij komen kijken, je moet het wel verkopen aan een groter publiek. Daar ben ik echt heel duidelijk in. Publieksfilms over grote historische onderwerpen vind ik ook prima. Dan kunnen we als historici wel weer gaan mopperen in de krant over wat er allemaal niet goed aan is, maar je hebt als academicus verschillende taken. We hebben zo weinig echt serieuze herinneringscultuur, behalve een paar straatnamen die herinneren aan grote schrijvers. Daar kan niet genoeg van zijn. Dus meer, meer, meer...!'

Judith Pollmann benadrukt de relevantie van geschiedenis voor het heden: 'Maarten Prak en ik hebben net intensief geadviseerd bij het maken van de televisieserie en tentoonstelling over de Tachtigjarige Oorlog. Het verhaal over de Tachtigjarige Oorlog vind ik nu een

typisch voorbeeld van een belangrijk moment in de Nederlandse geschiedenis, waarin we zoveel debunked hebben. Als experts zijn we het over het nieuwe perspectief op de Opstand als burgeroorlog al heel lang eens, maar het was nog niet goed gelukt om dit nieuwe verhaal naar een groter publiek te brengen. Het idee dat de Republiek was ontstaan als het resultaat van een burgeroorlog is pas in de serie echt geland bij een groter publiek. Dat Nederland niet vanzelf spreekt, blijft voor de meeste mensen een nieuwe boodschap. Het was onwaarschijnlijk dat een veelheid aan landjes die kortgeleden nog met elkaar in oorlog waren en steden die normaal gesproken voortdurend met elkaar concurreerden, samen zouden

gaan werken met een in ongenade geraakte edelman. Ik vind het heel spannend om zo'n verhaal aan een groter publiek te 'verkopen'. En jullie zijn nog niet van ons af, want in 2022 gaan we gewoon weer opnieuw beginnen met de herdenking van de inname van Den Briel.'

Over de auteurs

Dr. Anne Petterson en dr. Claire Weeda zijn redactieleden van *Tijdschrift voor Geschiedenis* en werkzaam aan respectievelijk de Radboud Universiteit Nijmegen en de Universiteit Leiden.

E-mail: a.petterson@let.ru.nl; c.v.weeda@hum.leidenuniv.nl